

УДК 159.923

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Березка С.В., Карпенко Т.В.

Державний вищий навчальний заклад

«Донбаський державний педагогічний університет»

У статті представлено теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. Розглянуто основні компоненти агресивної поведінки. Висвітлено зміст когнітивного, емоційного, вольового та поведінкового компоненту. Запропоновано власну схему структурних складових агресивної поведінки. Проаналізовано основні підходи до досліджень причин виникнення агресивної поведінки особистості.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, агресивність, компоненти агресивної поведінки: когнітивний, емоційний, поведінковий, вольовий; причини агресивної поведінки.

Постановка проблеми. Сучасні соціально-політичні, економічні кризи; військові конфлікти обумовлюють розвиток стресових ситуацій у житті людини, що призводить до відчуття психологічної та фізичної загрози, зниження соціально-економічного рівня життя, нестабільності та невпевненості у завтрашньому дні, що в свою чергу активізує та мобілізує усі захисні механізми особистості, поєднуючись з жорстокістю та повсякденним насиллям сучасного світу, ці фактори сприяють збільшенню рівня розвитку та проявів агресивної поведінки серед населення. На сьогодні використання моделей агресивної поведінки розповсюджується на усі вікові категорії (не лише дорослих, але і школярів та дошкільників), зростає частота та інтенсивність проявів агресії. Такі негативні тенденції вимагають детального аналізу причин, форм проявів та видів агресивної поведінки з метою подальшої діагностики та психокорекції, адже агресивна поведінка є деструктивною не лише для оточуючих, але і для самої особистості в першу чергу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями агресії як феномену займалися такі вчені: А. Басс, А. Берковітц, О. Дроздов, Е. Змановська, С. Кравчук, М. Левітов, С. Соловйова, А. Реан, Д. Річардсон, З. Фрейд, Х. Хекхаузен та ін. Причини появи агресії досліджували А. Арменті, А. Бандура, Р. Берон, А. Берковітц, Р. Боятжиз, Д. Зілманн, К. Лоренц, Д. Річардсон, З. Фрейд, А. Фрейд, Дж. Фрідмен, Х. Холдін, С. Тейлор, Т. Яценко та ін. Аналіз видів та форм прояву можна знайти у працях А. Басса, Л. Балабанової, С. Головіна, Д. Долларда, А. Дмитрієвої, А. Єремєєва, Е. Фромма та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на широкий спектр досліджень, у психолого-педагогічній літературі не має єдиного підходу щодо класифікації причин утворення агресії, а також складових компонентів агресивної поведінки, що є важливим фактором для подальшої діагностичної та корекційної роботи.

Метою статті є теоретичний аналіз представленості проблеми агресивної поведінки у сучасній психолого-педагогічній літературі, а також виділення основних компонентів агресивної поведінки та причин її утворення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз психолого-педагогічної літератури про-

демонстрував, що вивчення проблеми агресивної поведінки людини завжди вимагає чіткого розмежування таких понять як «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка».

У великому психологічному словнику поняття «агресія» (від лат. *agressio* – напад) визначається як «мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам (правилам) існування людей у суспільстві та наносить шкоду об'єктам нападу (як живим, так і не живим) фізичного та психологічного характеру», у свою чергу, *агресивна поведінка* виступає однією з форм реагування на різноманітні несприятливі у фізичному та психічному плані життєві ситуації [1, с. 19]. Готовність суб'єкта до агресивної поведінки розглядається як відносно стійка риса особистості – *агресивність* [5]. Ці поняття є тісно пов'язаними, але не тотожними. Для нашого дослідження особливого значення має вивчення саме агресивної поведінки дітей, як форми вираження агресії з метою попередження її переходу у стійку властивість особистості дитини (агресивність).

Однозначно визначити внутрішню агресивну тенденцію кожної особистості не можливо, але можна оцінити ступінь та характер її зовнішніх проявів, тобто агресивної поведінки. Для цього необхідно чітко визначити її структуру, форми прояву та причини утворення.

Агресивна поведінка має такі структурні компоненти: пізнавальний, емоційний, вольовий (М. Левітов, С. Соловйова, Е. Змановська, Б. Базима та ін.) та власне поведінковий (О. Саннікова).

Одиницею *поведінкового компоненту* виступає агресивна дія. Агресивні дії можна описати на основі трьох шкал: фізична – вербальна, активна – пасивна та пряма – непряма (за А. Басом). Їх комбінування дає вісім можливих категорій, за якими можна класифікувати агресивні дії. Наприклад, дії за яких одна людина здійснює фізичне насилля над іншою (побиття, стрільба та ін.) можна класифікувати як фізичні, активні та прямі. З іншого боку, такі дії як розповсюдження слухів або негативні висловлювання за очі можна класифікувати як вербальні, активні та непрямі. на основі конфігурації класифікації агресивних дій виділяють відповідно вісім типів агресії [6, с. 458]: *фізична-активна-пряма* (нанесення ударів холодною зброєю, побиття ті ін.); *фізична-активна-непряма* (закладка мін, зговір з найомним вбивцею); *фізична-пасивна-пряма*

(прагнення фізично не дозволити іншій людині досягнути бажаної мети або займатись бажаною діяльністю, наприклад – сидяча демонстрація); *фізична-пасивна-непряма* (відмова від виконання наказу, наприклад – відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації); *вербальна-активна-пряма* (словесна образа або приниження іншої людини); *вербальна-активна-непряма* (розповсюдження наклепу на іншу людину); *вербальна-пасивна-пряма* (відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на її запитання); *вербальна-пасивна-непряма* (відмова дати надати певні словесні пояснення, наприклад – відмова висловитись в захист людини, яку незаслужено критикують).

Дія є однією з складових вчинку. Агресивні вчинки можуть розглядатись як: засіб досягнення мети; засіб психологічного розвантаження; засіб задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні [1].

На відміну від дій, агресивні вчинки тісно пов'язані з моральною свідомістю особистості (оскільки включає вибір, мотиваційний компонент та можливість самооцінки самого вчинку). За формою агресивні вчинки можуть варіювати від дитячих пустощів та ігор до конфліктів та бійок.

Пізнавальний (когнітивний) компонент передбачає осмислення потреби та ситуації, реальної та передбачуваної (уявної) загрози, виділення об'єкту агресії та обґрунтування мотиву прояву агресії, вибір засобів для агресивної поведінки. На думку Л. Берковіц, у ситуації, що стимулює агресивну поведінку, особистість завжди знаходиться в стані боротьби, що пов'язано з агресивними думками, спогадами попереднього досвіду та поведінковими проявами, тому пізнавальний компонент передбачає оцінювання початкової ситуації, варіанти розвитку подій, їх наслідки; аналіз минулого досвіду та соціальних норм [2]. Е. Змановська, звертає увагу на те, що когнітивний компонент агресивної поведінки, окрім зазначених складових, містить також агресивні ідеї, фантазії, які людина виношує.

Емоційний компонент включає різноманітні прояви емоційних станів. Л. Карпенко зазначає, що агресія завжди супроводжується емоційними станами гніву, неприязні, ненависті, ворожості, образи та ін. [5]. М. Левітова доповнює цей список

такими проявами як недобррозичливість, злість, мстивість, упевненість, почуття радості від спричинення шкоди. У працях Б. Базими висвітлений емоційно-вольовий компонент агресивної поведінки, основною складовою якого є ворожість, як негативне ставлення агресора до інших (суб'єктів чи об'єктів). С. Соловійова вважає, що емоція гніву, як складова емоційного компоненту, виступає також і мотивом агресивної поведінки.

Вольовий компонент тісно пов'язаний з самоконтролем та залежить від індивідуальних якостей особистості таких, як впертість, настирливість, ініціативність, рішучість, цілеспрямованість [6]. Вольові процеси виступають як засоби регуляції проявів агресивності в поведінці.

Деякі вчені (І. Мазоха, Х. Хекхаузен) виділяють *спонукальний компонент* (внутрішні потреби переживати, обдумувати та здійснювати агресивні дії) як мотивуючий чинник агресивної поведінки, та *контрольно-регулюючий* (соціально бажання контролювати та регулювати власну агресивну поведінку).

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури нами розроблено схему структури агресивної поведінки, яка представлена на рис. 1 «Складові компоненти агресивної поведінки». Схема містить проаналізований, емоційний, вольовий та поведінковий компонент агресивної поведінки. Спонукальний та контрольно-регулюючий компоненти у схемі відсутні, оскільки, на нашу думку вони є дифузно інтегровані в інші представлені компоненти.

Усі компоненти взаємопов'язані між собою. Переважання того чи іншого компоненту впливає на прояв усіх інших. Наприклад, домінування емоційного компоненту (яскравим прикладом є афективний стан) може витіснити пізнавальний та частково вольовий (втрата самоконтролю) компонент, прискорювати агресивні дії та вчинки особистості. Співвідношення компонентів у складі агресивної поведінки залежить від індивідуальних особливостей особистості (наприклад, від темпераменту, рис характеру, типу ВНД) та від соціальних факторів (наприклад, форми прояву агресивної поведінки у родині, суспільстві).

Важливим для аналізу психології агресивної поведінки є розуміння причини та витоків агресивності. Не дивлячись на достатню вивченість

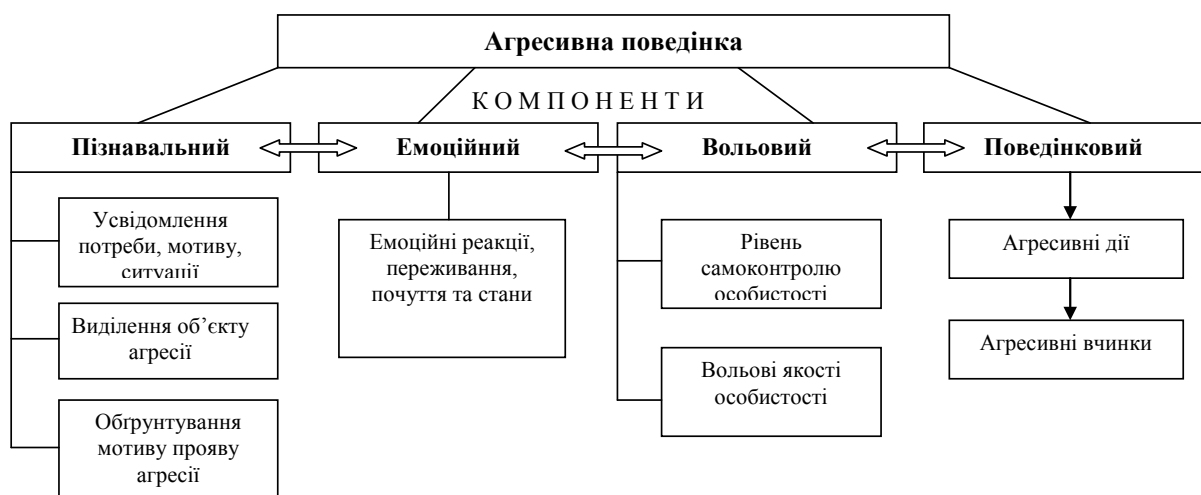

Рис. 1. Складові компоненти агресивної поведінки

даної теми (Р. Берон, Д. Річардсон, А. Берковіц, А. Бандура, З. Фрейд, А. Фрейд), єдиного підходу у цьому питанні немає.

Так, З. Фрейд, який перший звернувся до поняття «агресія» як до об'єкту наукового аналізу, розглядав «агресію» як вроджений інстинкт людини до смерті або Танатоса. На його думку, в особистості від народження закладений потяг до руйнації себе та оточуючих, а отже агресія є вродженою і її неможливо уникнути. Теорію З. Фрейда про вродженість агресії людини підтримував і К. Лоренц, вважаючи, що агресія є проявом інстинкту самозбереження: «...агресивність, яка сьогодні як злий спадок сидить в крові у нас, у людей, є результатом внутривидового відбору, який впливав на наших предків десятки тисяч років протягом палеоліту» [4, с. 48], а її витoki лежать у вродженому інстинкті боротьби за виживання. Тобто агресія людини не є набутою, а є модифікацією інстинкту збереження виду.

Основою для дослідження функцій агресивної поведінки тварин, К. Лоренц проводив аналогію, що як у тварин агресія виступає засобом розподілення ссавців по життєвому простору, так і у людини, агресія виконує дві головні функції: захисту (самозахист, захист нащадків, родини) та «відстоювання свого місця під сонцем» (наприклад, у професійній ієрархії) [4].

Протилежної думки, що агресія є набутою та сформованою під дією негативних факторів оточуючої середовища людини, дотримувались такі дослідники: А. Армента, Р. Берон, Р. Бояжиз, Д. Зільман, К. Лоо, Дж. Карлсміт, Дж. Карпентер, Д. Капассо, К. Леонард, Ч. Мюллер, Дж. Фрідмен, Х. Холдін, С. Тейлор та ін.

Теорія Р. Барона та Д. Річардсон трактує агресію як форму соціальної поведінки, що включає пряму або опосередковану взаємодію як мінімум двох людських індивідів. Природу найбільш важливих детермінант агресії вони вбачають у словах, діях, присутності чи навіть появи іншої людини. Дослідники виокремлюють ряд соціальних ситуацій та факторів, що сприяють або стримують розвиток агресивної поведінки у людей [3].

Дж. Доллард запропонував теорію «Гіпотеза фрустрації-агресії» в якій в якості причини утворення людської агресивності вчений вбачає стан фрустрації, зазначаючи, що «фрустрація завжди приводить до агресії (відкритої чи скритої), а наявність агресивної поведінки свідчить про попередню фрустрацію» [1, с. 108]. Хоча в подальшому вплив фрустрації на агресію і був підтверджений, широкого розповсюдження дана теорія не отримала, оскільки фрустрація породжує різні моделі поведінки, і агресія є лише однією з них (тобто хоча фрустрація і викликає агресію, проте не у кожному випадку). Так, Л. Берковіц вважав, що фрустрація є лише одним із різноманітних агресивних стимулів, які здатні спровокувати агресивні реакції, але не призводять до агресивної поведінки, а лише створюють готовність до агресивних дій. Подібна поведінка виникає лише тоді, коли присутні відповідні сили до агресії – стимули середовища, що пов'язані з актуальними чи попередніми факторами, які провокували злість, гнів чи агресію в цілому. Відповідно до теорії Л. Берковіц, соціальні стимули придбають властивість провокувати агресивну поведінку за

допомогою процесу ідентичного до класичної виробітки умовних рефлексів. Стимул може набути агресивного значення, коли пов'язаний з позитивно підкріпленою агресією або асоціюється з пережитим раніше дискомфортом чи білью. Стимули, які постійно пов'язані з факторами, що провокують агресію, або з самою агресією, можуть поступово схилити до агресивних дій індивіда, який раніше вже був спровокований чи фрустрований. За певних умов роль посилює до агресії можуть виконувати люди з певними якостями характеру і навіть фізичні об'єкти [2].

Д. Зільман стверджував, що прояв людської агресивності обумовлений збудженням. Так, наприклад, збудження від таких джерел як фільми з зображенням насилля, еротики, а також шум, – сприяють виникненню та прояву агресивних реакцій. Збудженні від одного джерела може нашаровуватись на збудження від іншого джерела, таким чином посилюючи чи пригнічуючи силу прояву емоційної реакції.

Т. Румянцева, аналізуючи вплив соціальних факторів на появу агресивної поведінки, зазначала, що фактори середовища не збільшують прямо і однозначно ступінь агресивності, проте вони можуть впливати на неї лише у тому випадку, коли: збуджений таким чином індивід був заздалегідь налаштований до нападу; порушується здатність особистості до адекватної переробки отриманої інформації; переривається поведінка, що виконується в даний момент. Фізичні стресори збільшують ступінь агресії лише до певної грані, після якої вона різко падає по мірі того, як заміщаючи її інструментальні акти усувають негативні наслідки дії стресора [7].

А. Бандура говорить про необхідність врахування як біологічних факторів так і соціальних, хоча пріоритет надає впливу соціальних факторів. За теорією соціального научіння А. Бандури можна виділити біологічні фактори утворення агресивної поведінки людини (особливості нервової системи, гормональні збої т.п.) та научіння (наприклад, безпосередній досвід, споглядання). Стимулює розвиток агресії: вплив шаблонів; неприйнятне ставлення; стимульними мотивами; інструкція; ексцентричні переконання (наприклад, параноїдальні ідеї). Агресія в даному випадку розглядається як соціальна поведінка, яка включає в себе складні навички, що потребують всебічного навчання. Тобто, щоб здійснити агресивну дію, необхідно знати, як користуватись зброєю, як завдавати удари, які слова будуть найбільш сприйнятись об'єктом агресії і т.п. [6].

Висновки і пропозиції. Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив той факт, що існує багато варіацій теоретичних обґрунтувань щодо складових агресивної поведінки та причин її виникнення. Найбільш розповсюдженими та дослідженими на сьогодні є такі: інстинктивна теорія агресії (З. Фрейд, К. Лоренц); фрустраційна теорія (Д. Доллард, Н. Міллер); теорія перенесення збудження (Д. Зільман); теорія соціального научіння (А. Бандура); когнітивні теорії агресивної поведінки (Л. Берковіц).

Різноманітність причин, що сприяють появі агресії обумовлює наявність різних підходів щодо тлумачення складових агресивної поведінки. На нашу думку найбільш значимими складо-

вими компонентами агресивної поведінки є когнітивний, емоційний, вольовий та поведінковий. Вивчення особливостей комбінування їх проявів дозволить ґрунтовно вивчити феномен сучасної агресії та створити загальні діагностичні критерії агресивної поведінки.

Список літератури:

1. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – 3-е издание, доп. и перераб. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 672 с.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб.: Прайм-Евроннак, 2002. – 512 с.
3. Бэрн Р. Агрессия / Р. Берн, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
4. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц. – М.: Прогресс: Универс, 1994. – 272 с.
5. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия / сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 1999. – 656 с.
7. Румянцева Т.Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т.Г. Румянцева. – М.: Университетское, 1991. – 150 с.

Березка С.В., Карпенко Т.В.

Государственное высшее учебное заведение
«Донецкий государственный педагогический университет»

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОБЛЕМЫ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье представлено теоретический анализ научных исследований проблемы агрессивного поведения в психолого-педагогической литературе. Рассмотрены основные компоненты агрессивного поведения. Освещено содержание когнитивного, эмоционального, волевого и поведенческого компонента. Предложено собственную схему структурных элементов агрессивного поведения. Проанализированы основные подходы к исследованиям причин возникновения агрессивного поведения.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, агрессивность; компоненты агрессивного поведения: когнитивный, эмоциональный, поведенческий, волевой; причины агрессивного поведения.

Berezka S.V., Karpenko T.V.

State Higher Educational Institution
«Donbas State Teachers' Training University»

THEORETICAL ANALYSIS OF SCIENTIFIC RESEARCH OF THE PROBLEM OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL LITERATURE

Summary

The article presents a theoretical analysis of scientific research on the problem of aggressive behavior in psychological and pedagogical literature. The main components of aggressive behavior are considered. The content of the cognitive, emotional, volitional and behavioral component is highlighted. Proposed own scheme of structural elements of aggressive behavior. The basic approaches to research of the reasons of occurrence of aggressive behavior are analyzed.

Keywords: aggression, aggressive behavior; components of aggressive behavior: cognitive, emotional, behavioral, strong-willed; causes of aggressive behavior.